

VERANDERING EN CONTINUÏTEIT IN DE ARBEID VAN VROUWEN

Keetvrouwen en molendraaisters en het huiselijkheidsideaal, 1750-1900¹

Changes and continuity in women's labour. Women in the saltworks and the diamond industry and the cult of domesticity

This article considers the history of women's labour in two industries that did employ women at the very least since the seventeenth century: the saltworks and the diamond industry. By tracing changes in employment patterns from 1800 onwards, the author shows that, until the very end of the nineteenth century, fluctuations in the labour market participation of women cannot be explained by a rising cult of domesticity, or separate spheres.

Dat vrouwen ten tijde van de Republiek werkten, voor geld, net als mannen – waarmee uiteraard niet gezegd is dat er niet tezelfdertijd vrouwen waren die, net als mannen, voor zich lieten werken – er is geen historicus die dat zou betwisten. Talrijk zijn de publicaties waarin, overigens vaak in het voorbijgaan, aandacht aan dat werken van vrouwen is besteed.² Wie met een modern oog naar continuïteit en verandering uitkijkt, wordt niet verrast door het vele werk dat vrouwen in de huizen of kraamkamers van derden of in de vele gast-, wees- en andere armenhuizen in de Republiek verrichtten, maar juist weer wel door het vele werk van vrouwen dat vanaf een nog niet bepaald moment in de geschiedenis ‘onvrouwelijk’ zou heten, dat wil zeggen: geheel ongeschikt voor

1. Dit artikel is een bewerking van een paper over de betekenis van het eindachttiende-eeuwse huiselijkheidsideaal voor de arbeid van keetvrouwen, molendraaisters, veentrapsters en schuutenjaagsters, gepresenteerd op de studiedag ‘Vrouwen en werk in de vroegmoderne tijd’ (Amsterdam, 28 november 2003). Met dank aan Dorothee Sturkenboom voor kritisch commentaar waaraan ik mij heb kunnen scherpen.

2. Het is ondoenlijk van die verspreide literatuur een overzicht te geven. Weinig bekend, maar een ware *Fundgrube* voor de late achttiende en het begin van de negentiende eeuw is [Ro van Oven], *Vrouwenarbeid voor honderd jaar*. Samengesteld vanwege de sub-commissie voor industrie, handel en landbouw van de historische commissie van de tentoonstelling ‘De vrouw 1813-1913’ (Amsterdam 1913).

vrouwen die daar ook nog eens totaal niet op gebouwd waren. Zo is, als we ons beperken tot de achttiende eeuw, bekend dat er vrouwen waren ('heimeiden') die aan de zeeeringen van de Hollandse kustplaatsen werkten, of aan de fortificaties van Amsterdam, vrouwen die op de talloze plaatsen waar turf werd uitgeladen turf tonden, die schuiten trokken, of die in op de rug gebonden korven ('botten') vis van zee naar het achterland droegen ('botloopsters'). En dan waren er nog de vrouwen die in steen- en pannebakkerijen, veenderijen, blekerijen, vlas- en hennepkekelarijen, meestoven, zoutketen, lijnbanen, papiermolens, haringpakkerijen, katoendrukkerijen, diamantslijperijen en brouwerijen werkten.³

Weinigen hebben geprobeerd in deze disparate en veelal ook 'dunne' gegevens lijn te brengen, maar in 1995 waagden Jan de Vries en Ad van der Woude het er in hun economische geschiedenis van Nederland tussen 1500 en 1815 op. In een uitgebreide passage over 'vrouwen- en kinderarbeid' signaleren zij hoeveel er voor die periode nog onbekend is over het kwantitatieve aandeel van vrouwen aan het productieproces en de verschuivingen die zich daarin mogelijk hebben voorgedaan, over de loonontwikkeling in het werk dat vrouwen deden, over sociale verschillen tussen vrouwen op de arbeidsmarkt, of over de concurrentie die mannen, vrouwen en kinderen elkaar daar te eniger tijd hebben aangedaan.⁴ Dat neemt niet weg dat volgens hen wel vaststaat dat er in de beschreven periode veel vrouwen werkten, in allerlei soorten van huiselijke arbeid zowel als in allerlei pre-industriële nijverheden, in dienst van de overheid maar ook in de handel, in de stad en op het land. Het percentage werkende vrouwen in enige sector of regio liep daarbij naar schatting van de auteurs uiteen van tien tot zestien procent. Maar als zij vervolgens, uit de resultaten van de enquête die de toenmalige Agent van Nationale Oeconomie in 1800 naar de staat van de fabrieken en trafieken in de Republiek instelde, moeten concluderen dat op dat moment niet meer dan zo'n zeven procent van de arbeidskrach-

3. Van sommige van de genoemde beroepen zijn niet meer dan afbeeldingen overgeleverd; zie voor de botloopster bijvoorbeeld B.C. Sliggers, *Augustijn Claterbos 1750-1828. Opleiding en werk van een Haarlems kunstenaar* (Zwolle 1990) 55. Van de beroepen die ook beschreven zijn, zij hier verwezen naar literatuur waarin relatief onbekende beroepen aan bod komen, en wel voor de heimeiden en turftonsters: Henk Schoorl en Jan T. Bremer, *Varengasten en ander volk. Vier eeuwen bedrijvigheid aan de kusten van Hollands Noorden* (Schoorl 1987) 65-69; voor de vrouwen die aan de Amsterdamse fortificaties werkten: W.F.Th. Oldewelt, 'De zelfkant van de Amsterdamse samenleving en de groei der bevolking (1578-1795)', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 77 (1964) 39-56, aldaar 48; voor de schuitenjaagsters, die zich in Utrecht zelfs in een gilde hadden verenigd: Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 690; voor de hekelaarsters en lijndraaisters in de touwfabricage: B.R. Feis, H. Hoogendoorn en P.M. Stoppenburg, *Holland in touw. Hennepsteelt en touwfabricage in het Groene Hart* (Woerden 2002) 35, 39, 43 (afbeelding) en 64 (afbeelding).

4. De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 689-700.

ten in de onderzochte bedrijven uit vrouwen bestond, zoeken zij de verklaring voor dit lage percentage – ondanks de voorbehouden die bij dit specifieke resultaat van de enquête te maken zijn en die zij ook maken – bij ‘het gezelligheids- en huiselijkheidsidee’ dat de Republiek van oudsher al zo eigen zou zijn geweest en dat, zo moeten we begrijpen, rond 1800 in alle rangen en standen zijn tol moet hebben geëist. Dit ‘uitgesproken burgerlijk’ idee zou, zo suggereren zij, de gehuwde vrouw zoveel eisen opleggen – ‘het schrobben van het stoepje, het schoonhouden van de woning, het poetsen van de spulletjes’ – dat zij voor loonarbeid domweg geen tijd meer had.⁵

Als we de voor de hand liggende vraag of alle vrouwen in 1800 wel gehuwde vrouwen waren achterwege laten en ons evenmin afvragen of de vrouwen die in 1800 de stoepjes van de burgerlijke huishoudens schrobden nu niet nét de werkende vrouwen waren waarnaar De Vries en Van der Woude op zoek zijn, dan is het wellicht verheugend te noemen dat het debat over de betekenis en de werking van het huiselijkheidsideaal, dat binnen vrouwengeschiedenis al decennia lang zo’n centrale plaats inneemt, nu als een vanzelfsprekendheid naar aanpalende disciplines is gemigreerd.⁶ Maar dit leentjebuurtje is voorbarig en te laat tegelijk. Onderzoek naar betekenis en werking van het huiselijkheidsideaal in Nederland – zo handzaam samengevat in het gevleugelde ‘hem de wereld, haar het huis’ – is voor de vroegmoderne tijd nog ternauwernood gedaan. Wie geïnteresseerd is in de periode rond 1800 moet het doen met een oude studie naar het huiselijkheidsideaal als *ideaal*, en kan inmiddels niet meer heen om het begripshistorische onderzoek dat laat zien dat ‘huiselijkheid’ toen niet verwees naar de knusse gezelligheid in een door moeder de vrouw aan kant gemaakt huis dat het in onze tijd is gaan betekenen en al evenmin uitsluitend met vrouwen geassocieerd werd.⁷ Wie zich wil verlaten op de her en der geuite veronderstelling – waarop ook De Vries en Van der Woude in het voorbijgaan teruggrijpen – dat huiselijkheid getuige de vele huiselijke interieurs op schilderijen uit de Gouden Eeuw in Nederland eigenlijk al een veel oudere traditie kent, is de fundamentele bronnenkritiek ontgaan die daar

5. Ibidem, 698.

6. Voor een eerste overzicht van het debat over het huiselijkheidsideaal, in het Angelsaksisch taalgebied veelal met ‘cult of domesticity’ aangeduid en met het concept van de ‘separate spheres’ van mannen en vrouwen aangekleed, zie Linda K. Kerber, ‘Separate spheres, female worlds, woman’s place. The rhetoric of women’s history’ [1988], in: idem, *Toward an intellectual history of women. Essays* (Chapel Hill en Londen 1997) 159-199.

7. Zie Anke Pouw, ‘De “waare verlichting” der vrouw. Vrouwen en gezin binnen het burgerlijk beschavingsideaal van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, 1784-ca.1840’, in: *Comenius* 6 (1986) 292-317. En zie Ellen Krol, ‘Over “den Meridiaan des huisselyken levens” in Sara Burgerhart’, in: *Spektator* 20 (1991) 237-244; idem, ‘Huiselijkheid in soorten en maten’, in: *De achttiende eeuw* 28 (1996) 131-140; en idem, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840* (Hilversum 1997).

inmiddels op bestaat.⁸ Daarbij komt nog, dat onderzoek naar de vraag wanneer de materiële voorwaarden zodanig waren dat vrouwen een louter huiselijk bestaan konden leiden – óók de vrouwen uit de ‘sociaal lagere strata van de samenleving’ die De Vries en Van der Woude een dergelijk leven al in 1800 toedichten – uitwijst, dat dat in Nederland op zijn vroegst aan het eind van de negentiende eeuw het geval kan zijn geweest.⁹

Welbeschouwd is het eigenlijk verwonderlijk dat er nog altijd historici zijn die naar de ‘huiselijkheidsthese’ grijpen als er rond 1800, of zoveel eerder of later als te pas komt, iets over vrouwen te verklaren valt – hun verdwijnen van de arbeidsmarkt niet minder dan hun afwezigheid in de Nationale Vergadering of hun afzijdigheid bij iedere discussie over politiek of openbaar bestuur.¹⁰ Men kan zich afvragen waar dat aan ligt – de compartimentalisering van het historisch bedrijf? De schaduw van de jaren 1950? – maar liever wil ik hier proberen de weg van de onderzoeker te gaan. Laten we daarom de veronderstelling dat vrouwen rond 1800 vrijwel niet meer aan het arbeidsproces deelnamen omdat zij het te druk hadden met hun huishouden voorlopig als weinig aannemelijk laten rusten, en eens aan de andere kant beginnen: die van de vrouwen die in de tweede helft van de achttiende eeuw wél uit werken gingen. En laten we dan eens twee weinig ‘huiselijke’ beroepsgroepen kiezen waarin hoofdzakelijk of uitsluitend vrouwen actief waren, de diamantmolendraaiers en de keetmeiden, en zien hoe die groepen zich in het licht van de vraag naar verandering of continuïteit op de grens van de achttiende en negentiende eeuw hielden.

Keetvrouwen

Hoewel er tot voor kort weinig substantieels over bekend is geworden, is het feit dat zoutzieden tenminste vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot een

8. Zie Heidi de Mare, ‘Domesticity in dispute. A reconsideration of sources’, in: Irene Cieraad (ed.), *At home. Towards an anthropology of domestic space* (New York 1999) 13-30.

9. Zie bijvoorbeeld Peter L.L.H. Deben, ‘De opkomst van het begrip huiselijkheid. Pogingen tot woonbeschaving op het terrein van arbeidershuisvesting/woonbeschaving in de tweede helft van de negentiende eeuw’, in: Joost van Genabeek (ed.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Het wonen* (Amsterdam en Atlanta 1990) 97-118; A.J. Schuurman, ‘Is huiselijkheid typisch Nederlands? Over huiselijkheid en modernisering’, in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 745-759; Angélique Janssens, ‘De mannelijke kostwinner: mythe of historische werkelijkheid? Een overzicht van het debat’, in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 111 (1998) 258-280.

10. Zie bijvoorbeeld Wantje Fritschy, ‘Vrouwen in de Nederlandse samenleving tussen 1780 en 1830. Beelden, ideaalbeelden en werkelijkheid’, in: Wantje Fritschy en Joop Toebees (eds.), *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996) 185-214, en, zeer recent nog, Joost Rosendaal, *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005) 214.

niet nader genoemd moment in de geschiedenis vrouwenwerk was in de recentere algemeen-historische literatuur wel overgeleverd.¹¹ Dat zoutzieden vond plaats in de talloze zoutketen die de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw kende: in de kustprovincies waren in vrijwel elke plaats met een open verbinding naar zee – waarvandaan het benodigde zeewater moest worden aangevoerd – een of meer zoutketen in bedrijf, waar met een wisselend aantal pannen zout werd geproduceerd, voor de export, maar meer nog voor de haringvisserij, de kaasmakerij, en voor particuliere consumptie.¹² Al met al zou het in 1674 om 293 pannen zijn gegaan, een eeuw later, toen door de achteruitgang van de haringvisserij de afzet aanmerkelijk was gekrompen, nog altijd om 203 pannen.¹³

Van een groot aantal zoutketen is op enigerlei wijze bekend dat er vóór 1800 vrouwen werkten – van die in Alkmaar, Enkhuizen, Hoorn, Purmerend, Amsterdam, Haarlem, Leiden, Rotterdam, Zwijndrecht, Brielle, Arnemuiden, Utrecht, Zwolle, Blokzijl en Harlingen – terwijl van geen van de andere keten anders bekend is.¹⁴ Van de meeste van deze zoutketen is dat ook meteen alles wat we over de betreffende vrouwen weten: dat ze er waren. Maar over die in Zwijndrecht en Leiden zijn we beter geïnformeerd, niet alleen uit de ooggetuigenverslagen van het drietal bezoekers dat de keten in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam bezichtigen, maar ook uit het archiefmateriaal dat er, uit diezelfde tijd, van de zoutziederijen ter plaatse bewaard is gebleven. Deze beide bronnen bieden meer zicht op het soort werk dat zoutzieden was, op de arbeidsverhoudingen in de keten, op de vrouwen die er werkten, op wat zij daarmee verdienden, en op het kennelijke verdwijnen van vrouwen uit de keten in de eerste decennia van de negentiende eeuw.

Van de Leidse zoutkeet bestaan twee ooggetuigenverslagen: één uit 1770, van de bekende schrijver en wetenschapper Johannes le Francq van Berkheij, die op dat moment aan zijn *magnum opus*, de *Natuurlijke historie van Holland* (1769-1811), werkte, en één uit 1783, van de ‘Fabriekenkommissar’ in Pruisische dienst Friedrich Eversmann, die op een dienstreis door Holland de stand van

11. Zie bijvoorbeeld H.E. van Gelder, ‘De nijverheid’, in: H. Brugmans (ed.), *Het huiselijk en maatschappelijk leven onzer voorouders* 11 (Amsterdam 1915) 252-328, aldaar 324; A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het ‘kopergeld’ van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1992) 20; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 690.

12. Zie C. Visser, *Verkeersindustrieën te Rotterdam in de tweede helft der achttiende eeuw* (Rotterdam [1927]) 137-154; R.B. Hartevelde, ‘Zoutwinning en zoutzieden in Nederland’, in: R. Forbes (ed.), *Het zout der aarde* (Hengelo 1968) 265-306, in het bijzonder 272-277; A.M. van der Woude, ‘De Goldberg-enquête in het Departement van Texel, 1801’, in: *AAG bijdragen* 18 (1973) 95-250; ‘Journaal der reize van den Agent van Nationale Oeconomie der Bataafsche Republiek (Ao 1800)’, in: *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* 18 (1859) – 19 (1860).

13. De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 320; Visser, *Verkeersindustrieën*, 145.

de technologie in verschillende bedrijfstakken kwam bezichtigen.¹⁵ Uit de uitgebreide waarnemingen van Berkheij wordt om te beginnen duidelijk dat een zoutkeet niet een eenvoudige schuur was, zoals de benaming suggereert, maar een complex van werkplaatsen, stookhuizen, magazijnen en opslagplaatsen. Het zoutzieden was namelijk nogal een bewerkelijk proces. Eerst werd geïmporteerd ruwzout – aangevoerd door zouthaalders uit Noord-Holland zoals Berkheij expliciet vermeldt – opgelost in, met waterschepen aangevoerd, zee-water. Bij de juiste verzadiging, die door de ‘Zoutbaazin’ werd vastgesteld, werd de pek in grote ronde pannen van tenminste drie meter doorsnede overgeheveld, die op even grote turfovovens stonden die vanaf dat moment permanent brandend moesten worden gehouden. Onder voortdurend roeren werd de pek vervolgens aan de kook gebracht en gehouden, totdat het zich kristalliserende zout uit de pannen kon worden geschept, waarna het in uitlekbakken te drogen werd gezet. Al met al nam dit proces zo’n vijf etmalen in beslag. Het zoutzieden was seizoenarbeid – er werd van maart tot december gestookt – en werd volgens Berkheij geheel door vrouwen gedaan – vrouwen die hij overi-

14. De aanwijzingen dat in de genoemde zoutketen vóór 1800 vrouwen werkten, zijn ongelijksoortig en meest fragmentarisch van aard; voorzover zij van (kort) na 1800 dateren, gaat het om bronnen die een veelal van oudsher bestaande situatie documenteren; zie Van der Woude, ‘De Goldberg-enquête’, 128 (Purmerend), 173 (Alkmaar) en 207 (Hoorn); Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 20 en 357 n69 (Enkhuizen); Hans Bonke, ‘Amsterdamse zoutketen’, in: *Ons Amsterdam* 45 (1993) 276-280, aldaar 279 (Amsterdam); Cornelis de Koning, *Tafereel der stad Haarlem en derzelver geschiedenis van de vroegste tijden af, tot op den tegenwoordigen toe* IV (Haarlem 1808) 261-262, aldaar 262 (Haarlem); Fel. Driessen, ‘De Leidsche Zoutkeet’, in: *Leidsch jaarboekje* 25 (1933) 103-112, aldaar 105 (Leiden); (eind)zeventiende-eeuws schilderij van onbekende hand, ‘voorstellende de zoutbereiding in de zoutkeet aan de Voorhaven te Delfshaven’, in het Historisch Museum Rotterdam, zie A. Hoynck van Papendrecht, *Catalogus van het Museum van Oudheden der gemeente Rotterdam* (Rotterdam [1905]) nr. 751 (Delfshaven); Visser, *Verkeersindustrieën*, 147 (Rotterdam); F. Jorissen, ‘De ontwikkeling van nijverheid en industrie langs de dijk’, in: G.P. Alders e.a., *Hendrik Ido Ambacht 1332-1982, 650 jaar waard* (Zutphen 1982) 116-136, aldaar 121 (Zwijndrecht); advertentie van een te koop aangeboden zoutkeet met toebehoren in de *Hollandsche historische courant* van 23 februari 1786 (Brielle); P.J. Feij, ‘De zoutketen van Arnemuiden’, in: *Arneklanken* 1 (1996) – 5 (2000), passim (Arnemuiden); [Van Oven], *Vrouwenarbeid voor honderd jaar*, 57 (Utrecht); *Fabrieken en trafieken in het Departement van de Oude IJssel (1800)*. De bedrijfsenquête van Johannes Goldberg. Th.L.M. Engelen, J. Folkerts en F.M.M. Hendrickx (eds.) (Zwolle 1990) 85 (Blokzijl) en 152 (Zwolle); vriendelijke mededeling van Harm Nijboer uit de quotisatiekohieren van Harlingen van 1749 (Harlingen).

15. Zie J. le Francq van Berkheij, *Natuurlyke historie van Holland* 11 (Amsterdam 1770-1771) 886-897; voor Berkheij zie Robert P.L. Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812). Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren* (Nijmegen 1990). En zie Friedrich A.A. Eversmann, *Technologische Bemerkungen auf einer Reise durch Holland* (Freyberg 1792) 131-136; voor Eversmann (1759-1837) en zijn Hollandse reis in 1783 zie Hans Breil, *Friedrich August Alexander Eversmann und die industriell-technologische Entwicklung vornehmlich in Preußen von 1780 bis zum Ausgang der napoleonische Ära* (Hamburg 1977).

gens niet goed kon verstaan, mogelijk omdat zij uit Noord-Holland kwamen, zoals volgens hem niet alleen in Leiden maar in heel Zuid-Holland het geval was. De observaties die Eversmann ruim tien jaar later deed, bevestigen en preciseren die van Berkheij: in 1783 had de Leidse zoutkeet vier pannen, die, de 'Aufseherin' meegerekend, door in totaal acht vrouwen werden bediend.

De Zwijndrechtse zoutketen, eind achttiende eeuw zo'n veertien in getal, met bij elkaar meer dan 60 pannen, waar 'wel 300 mannen en vrouwen' werkten, werden in 1793 beschreven door Lieve van Ollefen in zijn seriewerk *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver* (1793-1801), een commercieel opgezette topografie van Holland met plaatjes en weetjes waarmee hij als broodschrijver enige jaren uit de brand moet zijn geweest.¹⁶ Uit zijn beschrijving spreekt vooral dat het werk in de zoutketen zwaar was, onder meer omdat de zakken waar de vrouwen mee sjouwden 200 pond wogen. Voorts signaleert hij dat de vrouwen in de zoutketen veel bekijks trokken en geeft hij ook aan waarom:

het geen (...) veeler aandacht trekt, is de dragt der vrouwen, welken, gelijk gezegd is, in die fabrieken zo zwaar arbeiden: deeze dragt bestaat voornaamlijk in een bruine broek; voords loopen zij blootsvoets.¹⁷

Overigens moet het in een zoutkeet behalve warm en nat, vanwege de indampende pekkel, door de brandende turfuren ook donker geweest zijn: een reisgids uit het begin van de negentiende eeuw, waarin 'het zonderlinge schouwspel' dat een zoutkeet biedt ten zeerste wordt aanbevolen, geeft wel aan dat 'kunstlicht' onontbeerlijk is.¹⁸

Werkstaking in Zwijndrecht (1789)

De eerste zoutkeet van het complex van zoutketen dat Van Ollefen in 1793 in Zwijndrecht aantrof, werd om en nabij 1570 gebouwd.¹⁹ Nieuwe zoutketen volgden, waarvan de eigenaars (keetmeesters) – meest Dordtse notabelen en hun erfgenamen – zich in de loop van de zeventiende eeuw tot een steeds hech-

16. L. van Ollefen, 'Het dorp Schobbelands Ambacht of Zwijndrecht', in *idem*, *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver* I (Amsterdam 1793) 1-16 (eigen paginering); de genoemde getallen geeft Jorissen, 'De ontwikkeling van nijverheid en industrie'. Voor Lieve van Ollefen zie Myriam Everard, 'Lieve van Ollefen (1749-1816), Catharina Heybeek (1763-na 1805). Een ultrarevolutionaire 'Loonschryver', een schrijvende Batavin en een gekwetste Natie', in: Anna de Haas (ed.), *Achter slot en grendel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800* (Zutphen 2002) 207-221.

17. Van Ollefen, 'Het dorp Schobbelands Ambacht', 11.

18. Zie [E. Maaskamp], *Reis door Holland, in de jaren 1807-1812* [111] (Amsterdam [1812]) 201-202.

tere belangengemeenschap (sociëteit) aaneensloten om de gedeelde belangen tegenover ambachtsheren en overheid gezamenlijk te behartigen, gemeenschappelijke kosten gemeenschappelijk te dragen en de onderlinge concurrentie aan strikte regels te binden. Uit een overeenkomst van de sociëteit uit 1647, waarin werd vastgelegd dat het de keetmeesters niet vrijstond elkaars personeel aan te nemen, tenzij 'iemandt een meyt tot vrouw sal willen maken', blijkt dat er op dat moment al vrouwen, preciezer vrouwen en meiden, in de keten werkten en dat meiden kennelijk tot vrouwen konden opklimmen.²⁰ Uit het verspreid geraakte archief van de sociëteit van keetmeesters komt men over deze vrouwen en meiden maar weinig te weten.²¹ Ook in de notulen van sociëteitsvergaderingen, waarvan die uit de periode 1743-1821 bewaard zijn gebleven, komt het 'volk' dat iedere keetmeester voor zich heeft werken maar ternauwernood voor, op één uitgebreid verslagen tumultueuze periode in 1789 na.²²

In dat jaar besluiten de keetmeesters dat paal en perk moet worden gesteld aan de frauduleuze praktijken bij het lossen van de turfschepen, waarbij de turfschippers, met medewerking van kennelijk corrupte turftonsters, steeds grotere hoeveelheden afgekeurde turf, waarvoor zij de keetmeesters wel laten betalen, voor een zacht prijsje aan de turfraapsters van de keten overdoen, die daar vanuit de keten steeds openlijker handel mee drijven. In samenspraak met de schout van Zwijndrecht, die de turftonsters met verlies van hun ambt dreigt als zij nog langer de eed met voeten treden waarin zij zich verbonden hebben een juiste opgaaf van de geloste turf te doen, vaardigen de keetmeesters begin 1789 een aantal maatregelen uit om de handel in afgekeurde turf geheel onmogelijk te maken en dragen hun keetvrouwen op om op de naleving daarvan toe te zien. Dan blijkt niet alleen dat een aanzienlijk aantal van de 24 turftonsters zich tevens als 'jonkwijf'²³ (keetmeid), of zelfs als keetvrouw heeft verhuurd, maar ook dat de keetvrouwen het als een verworven recht en een onmisbare bron van inkomsten voor zichzelf en de keetmeiden beschouwen dat hen op die manier een deel van de turf toevalt. De keetmeesters houden echter voet bij stuk. Daarop volgt een periode van ongeorganiseerde werk-

19. Voor de geschiedenis van de Zwijndrechtse zoutketen, die zich ten dele ook tot op het grondgebied van het nabijgelegen Hendrik Ido Ambacht uitstrekten, zie Jorissen, 'De ontwikkeling van nijverheid en industrie', en Peter W. Klein, *De Trippen in de 17e eeuw. Een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt* (Assen 1965) 104-119.

20. Klein, *De Trippen*, 113.

21. Het archief van de Zwijndrechtse zoutketen bevindt zich voor het grootste deel, ongeinventariseerd, in het Stads Archief Dordrecht (verder *SAD*), archiefnr. 181, dozen A-G; een kleiner deel berust in het Gemeente Archief van Zwijndrecht (verder *GAZ*). Met dank aan Kees Popijus (Historische Vereniging Zwijndrecht), die mij op het Zwijndrechtse deel wees, en aan Johan van Busschbach, die mij er toegang toe verschafte.

22. Het notulenboek bestaat uit twee delen (1743-1798 en 1798-1821) en is opgeborgen in *SAD*, archiefnr. 181, doos B en A respectievelijk; het navolgende verslag is op deze notulen gebaseerd.

stakingen, die uitmondten in een ongetekend en anoniem ingeleverd verzoekschrift van de ‘jonkwijfs’ waarin zij zich beklagen over hun arbeidsvoorwaarden en om meer loon vragen. Als de keetmeesters hier niet op in wensen te gaan, reageren de keetmeiden van enkele keten, met kennelijke steun van de turfdragers, met een werkweigering, die door een van de keetmeesters, Cornelis Stratenus, wordt gecoupeerd door de vuren onder de pannen te laten doven en alle niet-werkwilligen ontslag aan te zeggen. Dat gaat niet zonder slag of stoot, en Stratenus voelt zich met name bedreigd door twee keetmeiden, Pietertje Maks en Maaijke Kool, en de turfdrager Aard Staak, die hij dan ook in de inderhaast bijeengeroepen vergadering van keetmeesters voor een exemplarische straf voordraagt: eeuwigdurende verbanning uit de Zwijndrechtse keten. Het besluit daartoe valt nog diezelfde vergadering en zal sindsdien elk jaar worden bevestigd, zij het dat het jaar daarop een uitzondering wordt gemaakt voor Maaijke Kool, die de keetmeesters begin 1790 in haar nood – een ziekelijke man en jonge kinderen – om vergiffenis heeft gevraagd en daarop, overigens niet in 1790 maar pas in 1791, weer in dienst wordt genomen.

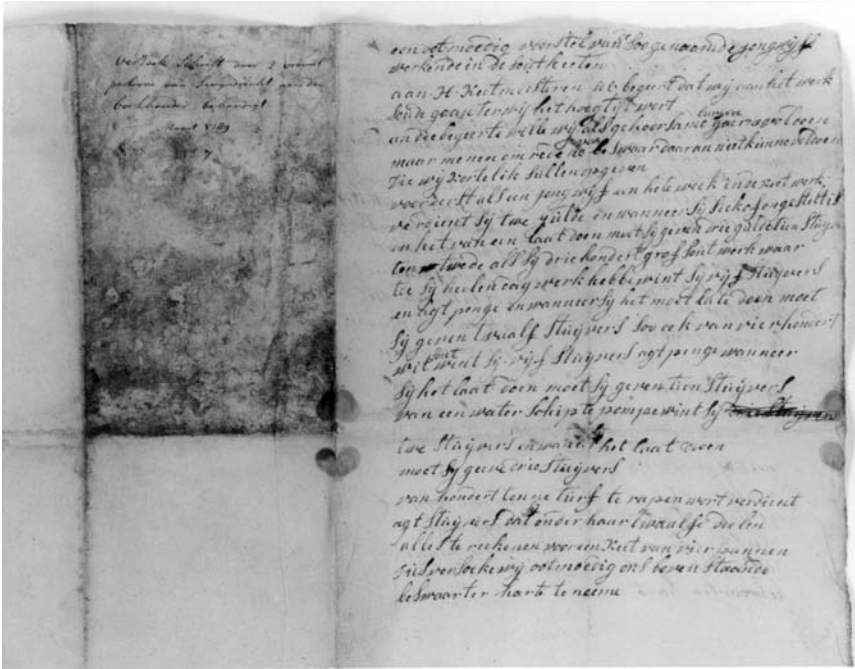
Wat uit deze gebeurtenissen in elk geval kan worden opgemaakt, is dat er in 1789 in de Zwijndrechtse zoutketen, buiten de turfdragers, uitsluitend vrouwen werkten. Als daar eind achttiende eeuw inderdaad 300 mannen en vrouwen in dienst waren om de ruim 60 pannen van de bij elkaar 14 zoutketen in bedrijf te houden, dan zal het op dat moment toch om zo’n 200 tot 250 vrouwen zijn gegaan.²⁴ Uit het miraculeus bewaard gebleven verzoekschrift van de keetmeiden worden we daarenboven iets gewaar van de organisatie van hun werk: zij ziedden niet alleen het zout, maar losten ook de turfschepen en pompten de waterschepen uit, waarvoor zij naar rato een toeslag op hun weekloon van f 2,- kregen, dat daarmee naar schatting van de keetmeesters uit kon komen op zo’n f 3,- per week.²⁵

Van die 250 vrouwen kennen we er twee van naam: Pietertje Maks en Maaijke Kool. Pietertje Maks valt niet met zekerheid te traceren maar is waarschijnlijk een Zwijndrechtse vrouw met een of meer kinderen, die na haar ont-

23. De aanduiding ‘jonkwijf’ voor keetmeid lijkt vooral op de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden in gebruik te zijn geweest; ‘jonkwijf’ is in eigenlijke zin: jong, huwbaar, ongehuwd vrouwspersoon, maar in de meer gangbare betekenis: dienstbare jonge of oude (en naar waarschijnlijkheid ook getrouwde of ongetrouwde) vrouw, zie *Woordenboek der Nederlandse taal* VII/1 (1926) 411-412.

24. Jorissen, ‘De ontwikkeling van nijverheid en industrie’, geeft een aantal van 64 pannen ‘rond de stad Dordt’ in 1796, verdeeld over in totaal 14 zoutketen (120-121), terwijl Visser, *Verkeersindustrieën*, het aan het eind van de achttiende eeuw op 67 pannen zonder vermelding van het aantal zoutketen houdt (145); de schatting van 200 tot 250 vrouwen is gebaseerd op een veronderstelde twee turfdragers per keet en drie vrouwen per pan.

25. Voor het rekest zie SAD, archief 181, doos G; de schatting van het weekloon door de keetmeesters in reactie op dit rekest in het notulenboek (27 maart 1789), *ibidem*, doos B.

Afb. 1 'Verzoek schrift door 2 vrouws persone van Swijndrecht aen den boekhouder behandigt', maart 1789 (Stadsarchief Dordrecht).

slag naar Delfshaven is vertrokken.²⁶ Maaijke Kool was in 1789 een 31-jarige gehuwde vrouw met drie jonge kinderen, afkomstig van een gehucht even buiten Zwijndrecht, Groote Lindt, waar haar vader timmerman was en in die hoedanigheid regelmatig voor de keetmeesters van Zwijndrecht werkte.²⁷ Nadat

26. Er is een Pietertje *Magielse* Maks, geboortig van Zwijndrecht, die in 1774 *pro deo* trouwt met Jacob Janse van der Linde, en de dochter kan zijn geweest van de Machiel Max die in 1753 pomper bij de brandweer van de zoutketen was (GAZ, archief zoutketen, inv.nr. 1, Keetboek, 1753); en er is een Pietertje Maks/Max, die in 1784 in het nabijgelegen Charlois buiten echt een kind baart van Martinus Westerveld, van wie zij in 1797, nu in Delfshaven en inmiddels met hem gehuwd, opnieuw een kind krijgt, waarna zij in 1808, in Zwijndrecht, als weduwe van Martinus Westerveld en geregistreerd als geboortig van Zwijndrecht, in ondertrouw gaat met de weduwnaar Hendrik Jonas (dtb-registers van Zwijndrecht, en de genealogische database van Rotterdam, via <http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl> 3-8-2005) de gegevens van deze beide Pietertjes Maks kunnen heel wel bij één persoon passen, die tevens de Pietertje Maks kan zijn geweest die in 1789 van ieder werk bij de Zwijndrechtse zoutketen werd uitgesloten en toen voor enige jaren haar heil in (de zoutkeet van) Delfshaven heeft gezocht.

27. Zie K.J. Slijkerman, *Genealogie en geschiedenis van het geslacht Legerstee uit Barendrecht (ca 1508-1800)* (Alkmaar 1985) 76-78 en 95-98, en GAZ, archief zoutketen, inv.nr. 1, Keetboek, 1760 en 1761.

zij in 1791 weer als keetmeid in dienst was genomen, zou zij nog vier kinderen krijgen. Haar echtgenoot, die in de jaren 1790 inderdaad ziekelijk was, overlijdt in 1812. Of Maaijke Kool dan nog altijd keetmeid of misschien wel keetvrouw is, is niet overgeleverd, maar in 1824 noemt zij zich wel ‘arbeidster, wonende onder Hendrik Ido Ambacht’,²⁸ wat een voortgezet dienstverband in een van de zoutketen niet uitsluit.

Uit Noord-Holland kwamen Kool en Maks dus niet, zoals Berkheij in 1771 suggereerde dat de vrouwen in de Zuid-Hollandse zoutketen kwamen, al is het moeilijk voorstelbaar dat uit het kleine Zwijndrecht en uit de nog veel kleinere gehuchten in de directe omgeving zo’n 250 vrouwen zouden kunnen worden gerekruteerd, zeker als men de grote behoefte aan vrouwelijke arbeidskrachten van de plaatselijke steenbakkerijen en vlasserijen in aanmerking neemt.²⁹ Het archief van de Zwijndrechtse zoutketen bevat evenwel niets dat ons nader over de werksters en werkers in de zoutketen zou kunnen inlichten – niet over hun herkomst, maar al evenmin over hun samenstelling, die in de loop van de negentiende eeuw radicaal moet zijn veranderd. Rond 1900 maakte de Dordtse fotograaf Henricus Tollens namelijk een serie industriële foto’s, onder meer van de zoutketen op Zwijndrecht, waarop geen vrouw meer is te bekennen.³⁰ Dezelfde verandering lijkt zich ook elders te hebben voorgedaan. In Leiden bijvoorbeeld, waar het archief van de zoutkeet ter plaatse over de keetvrouwen en -meiden net genoeg informatie bevat om het hoe en wanneer van die verandering iets preciezer te reconstrueren.

Kolhorner zoutfamilies in Leiden

De Leidse zoutkeet die Berkheij en Eversmann in respectievelijk 1770 en 1783 bezochten, was van iets later datum dan die in Zwijndrecht, van 1612.³¹ Waren er aanvankelijk alleen mannen in dienst, in 1632 werden die door vrouwen vervangen en werd zoutzieden vrouwenwerk.³² Lange tijd was de zoutkeet eigen-

28. Slijkerman, *Genealogie en geschiedenis*, 97.

29. Voor de Zwijndrechtse steenbakkerij, waar veel vrouwen werkten, zie F. Jorissen, ‘De twee steenplaatsen aan de Rietbaan’, in: Kees Brinkman e.a. (eds.), *Zwijndrechtse wetenswaardigheden* (Zwijndrecht 1994) 113-166; voor de vlasserij in de Zwijndrechtse Waard, waar nog veel meer vrouwen werkten, zie D. Damsma en L. Noordegraaf, ‘Een vergeten plattelandsnijverheid. Vlasarbeid, bevolkingsgroei en proto-industrialisatie in Zuid-West Nederland 1700-1900’, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek 44* (1981) 144-154, en vooral ‘De vlasserij’, in: Alders e.a., *Hendrik Ido Ambacht 1332-1982*, 86-115.

30. Zie SAD, prentverzameling Dordrecht, M 481, 1-4; voor Henricus Tollens (1864-1936) zie *Het Dordrecht van Tollens* (Dordrecht 2000) 9-16.

31. Zie Frans van Mieris en Daniel van Alphen, *Beschrijving der stad Leyden 11* (Leiden 1770) 504.

32. Zie Driessen, ‘De Leidsche Zoutkeet’, 105.

dom van een aantal verzwagerde Leidse regentenfamilies, die het keetmeesterschap van vader op zoon op weduwe op dochter overdroegen, maar het faillissement van de laatste in deze reeks, Anna Cornelia Dibbets, stelde in 1771 twee buitenstaanders in staat de zoutkeet te kopen. Om de zoutkeet weer winstgevend te maken, lichtte een van deze twee, Jacobus de Fremery, de bedrijfsvoering van zijn voorgangster door en stelde hij de veranderingen die tot besparing op productie- en arbeidskosten moesten leiden te boek.³³ Het is uit deze aantekeningen dat we meer over de vrouwen – en de ene man: de waterhaalder – weten die de laatste helft van de achttiende eeuw in de zoutkeet werkten.

Zoals Berkheij al signaleerde, kwamen de vrouwen die in de zoutkeet werkten uit Noord-Holland, en wel in overgrote meerderheid uit het West-Friese Kolhorn, en dat al zo lang als de herinnering in 1771 reikte. In de gedocumenteerde periode werd aanvankelijk met drie, later met vier pannen gewerkt, waarvoor eerst zes, later acht vrouwen in dienst waren. Aan het hoofd van de keet stond de keetvrouw, terwijl de groep van vijf tot zeven keetmeiden een hiërarchie naar leeftijd en anciënniteit kende. Het was de keetvrouw die met de keetmeester over het loon onderhandelde, van zichzelf én van de keetmeiden, die zij naar het lijkt ook inbracht. Zij had daarbij duidelijk een goede onderhandelingspositie, zoals alleen al blijkt uit de gestage loonsverhoging die de opeenvolgende keetvrouwen wisten af te dwingen: van f 3,10 per week vóór 1771 tot f 6,- per week in 1783. De jongste meid bleef de gehele periode overigens f 2,10 per week verdienen. Naast hun weekloon hadden de vrouwen gedurende het seizoen vrij gebruik van de twee meidenkamers, waar twee aan twee kon worden geslapen, en kreeg ieder aan vaste toeslagen, douceurs en bijverdiensten voor extra werk naar schatting nog zo'n f 10,- extra per jaar.

De goede onderhandelingspositie van de keetvrouwen hing zonder twijfel samen met de specifieke structuur van het keetwerk, waarin regionaal een klein aantal families een belangrijke rol lijken te hebben gespeeld. In Leiden waren dat achtereenvolgens de families Stuurman en (Loots-)Korff uit Kolhorn, die de Leidse zoutkeet niet alleen een aantal keetvrouwen en aan zusters, nichtjes en dochters een nog groter aantal keetmeiden leverden, maar ook familiebetrekkingen met keetvrouwen elders hadden – in elk geval in Rotterdam, Haarlem en Alkmaar, mogelijk ook in Medemblik en Hoorn. Daardoor waren zij goed op de hoogte van de markt en de prijzen en hadden zij tevens de mogelijkheid om bij onvrede over loon of werkomstandigheden hun heil elders te zoeken.

33. Zie Regionaal Archief Leiden, archief Leidse zoutkeet, inv.nr. 1. Voor de uitgebreid geannoteerde beschrijving van de rol van vrouwen – keetvrouwen en -meiden, comptoirbediendes en een keetmeesteres – in de Leidse zoutkeet waarop in dit artikel wordt voortgebouwd, zie Myriam Everard, 'Kolhorer keetmeiden en Leidse comptoirbediendes. Vrouwenarbeid in de Leidse zoutkeet, 1750-1850', in: *Zestiende jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (2005) 45-90.

Bekijken we de Kolhorner keetvrouwen en -meiden die in de tweede helft van de achttiende eeuw in de Leidse zoutkeet werkten van naderbij, dan valt allereerst op dat alle vrouwen van wie meer dan een naam achterhaald kon worden ongehuwd waren, of weduwe, of zo jong dat een huwelijk nog niet aan de orde was. Ook hun achtergrond hadden zij gemeen: alle vrouwen kwamen uit zeevarende families en hadden vaders en broers die lid van het Kolhorner schippersgilde waren en, als lichterschipper of kofschipper, eigen schepen hadden.³⁴ Een typische carrière lijkt te zijn geweest, dat een dochter van zo'n schipper als zij dertien of veertien jaar oud was, aan het begin van een nieuw seizoen door een ouder familielid – haar zuster, tante of moeder – naar Leiden werd meegenomen en daar dan als jongste meid begon, zoals Antje Stuurmans deed die rond 1770 met haar beide tantes Maartje en Aeijs Stuurmans meekwam, die toen keetvrouw en ondervrouw waren. Zij kon dan na verloop van tijd opklimmen en het uiteindelijk tot keetvrouw brengen, zoals Maartje en Aeijs Stuurmans, of naar elders vertrekken, zoals Antje Stuurmans, die in 1780 naar Hoorn vertrok. Wie keetvrouw bleef en in het harnas stierf, zoals Maartje en Aeijs Stuurmans in 1776 en 1778 gebeurde, werd vanuit de zoutkeet in Kolhorn begraven. Keetvrouwen werden overigens niet oud: de drie die in Leiden gestorven zijn, waren tussen de 46 en de 56 jaar oud.

Het geschetste patroon ging schuiven met de tweede ploeg uit Kolhorn, die van Maartje Korff, weduwe Jan Loots, die in 1783 keetvrouw werd en in de loop van de elf jaar dat zij dat in Leiden was, tenminste drie van haar dochters meebracht. Want niet alleen trouwden bij leven van Maartje Korff twee van haar dochters, Willemina en Maartje Loots, met iemand uit Leiden om vervolgens de zoutkeet te verlaten en zich in de stad te vestigen, toen zij in 1794 in de zoutkeet kwam te overlijden, werd zij ook niet meer in Kolhorn begraven. Ook de dochter die haar naar waarschijnlijkheid als keetvrouw opvolgde, Elisabeth Loots, trouwde in Leiden. En al bleef zij wél in de zoutkeet wonen, in 1809 blijkt ook haar echtgenoot, Willem Slaaf, in de zoutkeet te werken, en wel als meesterknecht, wat hij na het overlijden van zijn vrouw in 1810 is gebleven. Vanaf dat moment is de functie van keetvrouw alleen nog door mannen bekleed. Naar waarschijnlijkheid – de bedrijfsadministratie geeft hierover geen

34. De gegevens over de families waaruit de Kolhorner keetvrouwen en -meiden afkomstig waren, zijn ontleend aan de doop-, trouw- en begraafregisters van Kolhorn, voorzover bewaard aanwezig in het Regionaal Archief Alkmaar. Deze kale gegevens werden aanmerkelijk verrijkt door de twee (ongepubliceerde) onderzoeken van P.A.C. Prins-Poorter, Varen voor de kust. Kolhorn in de 17e en 18e eeuw, en Kolhorn aan de Zuiderzee. Zes generaties Westfriezen tijdens de Republiek [Glimmen 1994], vooral vanwege het register van transporten en hypotheeken (1700-1808) betreffende de aan- en verkoop van schepen door inwoners van Kolhorn dat de onderzoekster opnam en de verdwaalde archiefstukken van het schippersgilde van Kolhorn (1710-1798) die zij wist te vinden; voor inzage in beide werkstukken zeg ik de auteur hartelijk dank.

uitsluitel – zijn de keetmeiden in die eerste decennia van de negentiende eeuw geruisloos verdwenen. In 1837 staan er in elk geval alleen nog mannen aan de pannen.

Dit verdwijnen van vrouwen uit de Leidse zoutkeet in de eerste decennia van de negentiende eeuw, waarmee dat van de vrouwen uit de Zwijndrechtse zoutketen mogelijk – de huiselijkheidsadept zal zeggen: zonder twijfel – parallel loopt, vraagt om een evaluatieve beschouwing. Maar de grond is nog weinig vast, en de kolen zijn nog niet heet. Daarom eerst nog een blik op een beroeps-groep met een vergelijkbare geschiedenis, de diamantmolendraaiers.

Molendraaiers

Jan en Caspar Luyken, 'De diamantslijper', achttiende eeuw (collectie auteur), voor het eerst gepubliceerd in *Het menselyk bedryf* (Amsterdam 1694). Rechts de diamantmolendraaister die de schijf van de diamantslijper aandrijft.

Dat vrouwen al in de zeventiende eeuw in de diamantslijperijen van Amsterdam werkzaam waren, is op de veel gereproduceerde afbeelding van 'De diamantslijper' uit *Het menselyk bedryf* van Jan en Casper Luyken al sinds 1694 te zien geweest.³⁵

De vrouw die daarop is afgebeeld, bedient de diamantmolen. Dat doet zij door de drijfslag die zij met beide handen vasthoudt, zo te zien met haar volle gewicht, heen en weer te bewegen om zo het wiel aan te drijven dat via een drijfriem de slijpschijf van de diamantslijper draaiende houdt. Dit werk, dat lange dagen onafgebroken moest worden verricht, werd in de zeventiende en achttiende eeuw in de regel door vrouwen gedaan.³⁶ Dat gebeurde aanvankelijk meest bij de slijper aan huis, maar in de loop van de achttiende eeuw verplaatste deze huisindustrie zich meer en meer naar werkplaatsen met meerdere molens en dus ook meerdere slijpers en draaiers.³⁷ Deze omstandigheid maakte het mogelijk met één

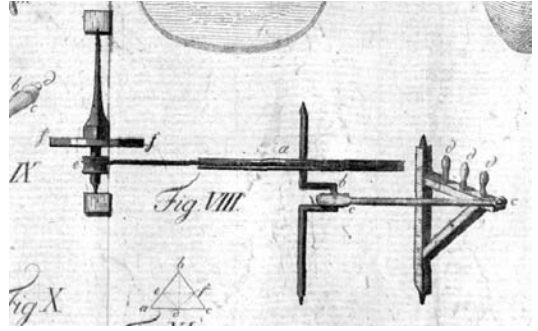
35. Zie P. van Eeghen en J.Ph. van der Kellen, *Het werk van Jan en Casper Luyken* (Amsterdam 1905) 250-268.

36. Zie bijvoorbeeld Henri Heertje, *De diamantbewerker van Amsterdam* (Amsterdam 1936) 25-26 en 48.

37. J.G. van Dillen, 'Het bedrijfsleven van Amsterdam in de achttiende eeuw', in: A.E. d'Ailly (ed.), *Zeven eeuwen Amsterdam* 1v (Amsterdam 1947) 69-104, aldaar 98; zie ook Leonie van Nierop, 'Gegevens over de nijverheid van Amsterdam, bijeengelezen uit de advertenties in de *Amsterdamsche courant* 1667-1794', in: *Jaarboek Amstelodamum* 28 (1931) 95-182, aldaar 153.

molen twee of meer slijpschijven aan te drijven, wat het draaien navenant zwaarder moet hebben gemaakt.

Wie de vrouw was die de diamantmolen draaide is nog niet zo gemakkelijk te zeggen. In de vele geschiedenissen van de Amsterdamse diamantnijverheid is het een weerkerende vraag, zij het gespecificeerd tot: was zij familie van de diamantslijper die kosteloos kon worden ingezet, of was zij een vrouw die voor het werk werd ingehuurd? Het is een vraag die al in de achttiende eeuw actueel was en in 1748 300 zogeheten christenslijpers, die de draaisters naar eigen zeggen inhuurden, ingaf de joodse slijpers, die van hun vrouwelijke familieleden gebruik zouden maken, in een rekest aan de stedelijke overheid van valse concurrentie te beschuldigen.³⁸ Omdat een aantal geschiedschrijvers de hardheid van deze beschuldiging heeft willen betwisten, weten we niet alleen dat ook christenslijpers bij gelegenheid hun moeder, zuster, vrouw, nichtje en meid aan het werk zetten, maar ook dat al in 1615 de joodse slijper David Obediente een 'Christin' als draaister in dienst had, Beeltgen Pelgroms, wier vrije gedrag jegens mannen zijn ergernis wekte.³⁹ Latere diamantmolendraaisters hebben helaas maar zelden een gezicht. Er is 'Klyne Mie' uit Emmerik, die in 1753 in een gang in de jodenhoek woonde, 'hebbende weleer een diamantmoolen gedraeyt, dog nu een kattoenschilderster', die in de krant als verdwenen wordt signaleerd.⁴⁰ Er zijn de anonieme vrouwen die

Friedrich Eversmann, tekening van een diamantmolen [1783], in *Technologische Bemerkungen auf einer Reise durch Holland (Freyberg 1792)* (Trésor, Technische Universiteit Delft). Door het heen en weer bewegen van de drijfboom, aan de handvatten (d), wordt, via de drijfstang (c) en de krukas (b), het drijfviel (a) in beweging gebracht, welke beweging met een drijfriem (e) overgebracht wordt op de slijpschijf (f).

38. N. de Roever, 'Oud-Amsterdamsche verscheidenheden. Antisemitische diamantbewerders', in: *Het nieuws van den dag* 8.12.1892 en 9.1.1893.

39. Zie D. Vieyra, 'Varia: Een kwestie over gezaagden diamant in 1683', in: *Weekblad van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerdersbond*, 17 juli (1931), en Henri Polak, 'Een eigenaardig document', in: *De vrijdagavond* 1 (1924/1925) 1, 132-134; zie ook Heertje, *De diamantbewerders*, 15 en 23, en D. Michman, 'Joodse diamantbewerders in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', in: *Hakehilla* 22, 1 (september 1976) 7-8. De eerstbekende (anonieme) draaister werd overigens al in 1610 aangetroffen, zie D. Vieyra, 'Varia: Insinuatie van den Amsterdamsche notaris, Frederick van Banchem, aan den diamantsnijder Hans van der Burcht, 7 juli 1610', in: *Weekblad van den Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerdersbond*, 3 februari (1933).

40. Van Nierop, 'Gegevens over de nijverheid', 132. Over de schildermeiden op de katoendrukkerijen, over wie tot op heden evenmin veel achterhaald kon worden, zie Vibeke Kingma, 'De katoendrukkerijen in Amsterdam en Nieuwer-Amstel', in: *Textielhistorische bijdragen* 38 (1998) 7-30, in het bijzonder 19.

Eversmann in 1783 in een diamantslijperij aan het werk heeft gezien.⁴¹ En er zijn Caatje van der Staal weduwe Kramer, Aagje Soomer en Anna Versteeg, drie diamantmolendraaiers die in 1792 in het proces tegen lollepot Beth Wiebes als haar goede bekenden een getuigenis afleggen.⁴² Van hen is slechts bekend dat zij het leven van veel vrouwen aan de onderkant van de grote stads-samenleving leefden: zonder (vaste) man, de kost verdienend met kleine handeltjes of diensten, los werk, of werk in die takken van nijverheid en industrie die losse vrouwen in dienst namen, zoals de katoendrukkerij, of de diamantslijperij, wonend in een gang in de Jordaan, zoals Caatje van der Staal en Aagje Soomer die daar een woning deelden, of in een kelderwoning in de jodenhoek, zoals Anna Versteeg deed. Wat diamantmolendraaiers vóór 1800 verdienen, is niet bekend, maar een indicatie is wellicht het weekloon van de schildermeiden in een Amsterdamse katoendrukkerij, dat in 1816 tussen de f 1,10 en f 2,- bedroeg.⁴³ Hoeveel vrouwen op enig moment vóór 1800 de diamantmolen draaiden, is ook alleen bij benadering te zeggen: naar een schatting uit 1808 leefden in 1789 zo'n 600 huishoudens van de diamantindustrie.⁴⁴ Zelfs als de huishoudens van de draaiers daarbij inbegrepen waren, moet hun aantal de 200 zeker overschreden hebben.⁴⁵

Beter bekend is, dat in dezelfde tijd dat de trekarbeidsters uit de zoutketen verdwenen ook het aantal diamantmolendraaiers drastisch terugliep. In 1808 leefden nog maar zo'n 200 huishoudens van de diamantindustrie,⁴⁶ en hoewel die een decennium later door een grotere beschikbaarheid van ruwe diamant een expansie doormaakte, nam de vraag naar diamantmolendraaiers niet toe. In de nieuwe, veel grotere, diamantslijperijen die op de golven van deze expansie in de jaren 1820 werden opgericht, werden voor het draaien van de molens namelijk niet langer vrouwen, maar paarden ingezet, wat een kapitale schaalvergroting met zich meebracht: van niet meer dan enkele molens in een slijperswerkplaats tot wel 100 in een 'paardenfabriek'.⁴⁷ Deze

41. Eversmann, *Technologische Bemerkungen*, 46-47.

42. Myriam Everard, *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Groningen 1994) 138. Geen van de genoemde molendraaiers kon met zekerheid geïdentificeerd worden.

43. *De toestand der nijverheid te Amsterdam in 1816* (Amsterdam 1904) 13.

44. Emile E. Denekamp, *Die Amsterdamer Diamantindustrie* (Heidelberg 1895) 23.

45. Naar wordt aangenomen werkten er toen op iedere meesterslijper tenminste één klover, één snijder, en 'twee of meer draaiers' (lees: draaiers), wat bij insluiting van de draaiershuishoudens op tenminste 240 draaiers, bij uitsluiting daarvan op tenminste 400 draaiers neer zou komen; zie Henri Polak, *De strijd der diamantbewerkers* (Amsterdam 1896) 7. Polak noemt overigens, zonder bronvermelding, een getal van 3000 voor het aantal mensen dat vóór 1789 zijn brood in de diamantindustrie verdiende, wat bij gelijke verhouding tot een getal van wel 1200 draaiers zou leiden; *ibidem*, 8.

46. Denekamp, *Amsterdamer Diamantindustrie*, 23.

47. *Ibidem*, 24-25.

ontwikkeling, die de diamantmolendraaisters geheel overbodig dreigde te maken, leidde in het jaar waarin de vierde paardenfabriek geopend zou worden, 1830, tot groot verzet. Van een vernieling van de paardenmolens, waarmee in anonieme brieven zou zijn bedreigd, kwam het uiteindelijk niet.⁴⁸ Wel werd eind 1830 namens ‘vijf honderd brodeloos geworden huishoudingen’ in een adres aan de koning om maatregelen verzocht tegen alle fabrikanten die de handmolens door paardenmolens hadden vervangen, zoals in het rapport dat mr. A.D. Meijer in reactie op dit adres opstelde te lezen valt.⁴⁹ Daarin noemt hij het getal van 500 gedupeerde ‘diamantmolens draaijers en draaijsters’ overigens schromelijk overdreven – het aantal gedupeerden van alle paardenfabrieken bij elkaar zou nog niet eens 100 zijn geweest – en beschouwt hij het bovendien juist als een vooruitgang dat het ‘sjouermanswerk’ dat het draaien was en waar een ‘kommerlijk loon’ van twaalf tot hooguit twintig stuivers per dag tegenover stond, definitief tot het verleden zou gaan behoren. Wat zijn woordkeus nog verraadt, is dat mannen het handdraaierswerk op dat moment al ten dele hebben overgenomen. Het adres zou zonder gevolg blijven.

Hem de wereld, haar het huis?

Als dominee-dichter J.J.L. ten Kate de roeping van man en vrouw in ‘Hem – de waereld; haar – het huis’ zo trefzeker onder woorden brengt is het 1866.⁵⁰ Volgens gangbare opvatting bevinden we ons dan midden in de tijd van de huiseijkheidscultus met bijbehorende ‘gescheiden sferen’ en onderscheiden kwaliteiten van mannen en vrouwen die zijn aanlooptijd al in de achttiende eeuw zou hebben gehad. En wat daar ook tegenin te brengen is, het heeft er toch alle schijn van dat de keetvrouwen en diamantmolendraaisters die aan het begin van de negentiende eeuw uit de zoutketen en diamantslijperijen lijken te zijn verdwenen, historici als De Vries en Van der Woude met maar enkele decennia vertraging gelijk geven, en dat we bijgevolg moeten aannemen dat Ten Kates geveugelde woorden in 1866 ook voor de keetvrouwen en diamantmolendraaisters van weleer praktijk waren geworden. Maar dat is inderdaad schijn.

48. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)*. Tweede herziene en bijgewerkte druk ('s-Gravenhage 1929) 181.

49. Hoewel het spoor van het adres – van het kabinet des konings, naar de administrateur van nationale nijverheid, naar de gouverneur van Noord-Holland, naar burgemeester en wethouders van Amsterdam, en terug, wel getraceerd kon worden, bleef het adres zelf voornog onvindbaar; voor het rapport van mr A.D. Meijer (de rechtsgeleerde Abraham David Meijer (1781-1864)) van 23.10.1830, zie Gemeentearchief Amsterdam, archiefnr. 5181, inv. nr. 523, No 6468.

50. J.J.L. ten Kate, *De schepping. Een gedicht* (Utrecht 1866) 167.

Wat de Kolhorer keetvrouwen en -meiden in Leiden betreft (over die in Zwijndrecht zijn we niet nader ingelicht) is er geen aanwijzing dat hun verdwijnen uit de Leidse zoutkeet ook maar iets met enige huiselijkheidsdrang of -dwang had uit te staan. Integendeel, wie van de laatste generatie keetmeiden trouwde en niet kort daarna overleed, bleef ook na haar huwelijk werken.⁵¹ Toch lijken er bij de leegloop van vrouwen uit de Leidse zoutkeet wel degelijk meer dan toevallige omstandigheden in het spel geweest te zijn. Die lagen echter eerder in de plaats van herkomst, Kolhorn, waar Maartje Korff en haar dochters bij leven en dood niet meer naar terugkeerden en na 1800 ook geen vrouwen meer vandaan lijken te zijn gekomen. Dit ‘opdrogen’ van de trek tussen Kolhorn en Leiden stond namelijk niet op zichzelf, zo suggereert een observatie van de letter- en geschiedkundige Jacobus Scheltema, die in 1831 in een verhandeling over de geschiedenis van het keukenzout constateert dat keetmeesters ‘[t]ot voor weinige jaren’ gewoon waren ‘de keetvrouwen of keetmeiden bij voorkeur uit Noord-Holland of uit Stavoren en de bijgelegen dorpen Warms en Scharl aan te nemen, die dan na eenige jaren dienens, wederom naar hare geboorteplaats vertrokken, om zich door dochters of nichten te doen vervangen’.⁵² Volgen we Scheltema, dan moeten de trekarbeidsters – niet uit een ongespecificeerd Noord-Holland, maar uit een aantal in Noord-Holland en elders gelegen plaatsen aan de Zuiderzee – laatstens in de jaren 1820 thuis zijn gebleven. Het verlopen van de trek van de Zuiderzeekust naar de zoutketen in het achterland brengt Scheltema in het geheel niet in verband met veranderde opvattingen over vrouwen en huiselijkheid maar met de teloorgang van de handel in de grondstof voor de zoutketen, het ruwzout, zoals die van oudsher vanuit de Zuiderzeehavens werd bedreven. Hoewel dit directe verband – dat Berkhelms verwijzing naar de Noord-Hollandse zouthaalders in herinnering roept – door de Kolhorer families wordt bevestigd noch weerlegd, staat wel vast dat aan het eind van de achttiende eeuw de vrachtaart vanuit Kolhorn drastisch was teruggelopen.⁵³ Het is goed denkbaar dat die omstandigheid – veel meer mannen aan de wal – van invloed is geweest op de mogelijkheid en de noodzaak voor vrouwen zich jaarlijks voor vele maanden naar elders te begeven. De verstokte huiselijkheidsadept kan nu aanvoeren dat de Kolhorer vrouwen juist dan aan de drang of dwang tot huiselijkheid onderworpen zullen zijn geweest. Daar valt zonder nader onderzoek ter plaatse niets tegenin te brengen. Maar de geschiedenis van de diamantmolendraaisters zal het die adept nog moeilijk maken.

51. Van de zusters Loots die uit de zoutkeet wegtrouwden, overleefde alleen Willemina de eerste huwelijksjaren; zij werkte tijdens haar huwelijk als spinster, terwijl haar echtgenoot, de voormalige waterhaalter van de zoutkeet, als schuitenjager geld inbracht. En jongere zuster Elisabeth verliet na haar huwelijk de zoutkeet juist niet.

52. Jacobus Scheltema, *Geschied- en letterkundig mengelwerk V 1* (Utrecht 1832) 235-275: ‘Geschiedenis van het keukenzout in de Nederlanden’ [1831], aldaar 271.

53. Poorter-Prins, Kolhorn aan de Zuiderzee, 223-237.

Op het oog wijst alles erop dat in 1830, toen in de zoutketen naar waarschijnlijkheid al geen of nog maar erg weinig vrouwen meer werkten en het aantal diamantmolendraaisters door de opeenvolgende ontwikkelingen in het vak – de introductie van paarden, de intrede van mannen – drastisch was afgenomen, vrouwen ook in de diamantnijverheid op het punt van verdwijnen staan. En als men al zou willen veronderstellen dat zij toen een leven van huiselijkheid tegemoet gingen, dan gingen zij dat getuige hun protestacties kwaadschiks, wat de historicus erop zou kunnen attenderen dat het tegendeel van werk niet huiselijkheid maar werkloosheid is en de draaisters zelf ervan uitgingen dat hen een leven van armoede wachtte. Hoe dat ook zij, verdwijnen deden zij niet: begin jaren 1860 zijn er nog altijd handdraaisters werkzaam, niet in de fabrieken, maar bij die slijpers die, alleen of met een klein aantal anderen, nog aan huis werkten, zoals blijkt uit het onderzoek dat de stadsgeneesheer Samuel Coronel in de jaren 1862-1864 onder de diamantbewerkers deed:

In de huis-industrie worden nog enkele vrouwen gebezigd, om de molens in beweging te houden (drijfsters), maar overigens kan men, behoudens enkele uitzonderingen, niet zeggen dat vrouwen aan de bewerking deelnemen.⁵⁴

Het is zwaar, ongezond en slecht betaald werk, dat door ongehuwde en gehuwde vrouwen zo'n twaalf tot vijftien uur aan een stuk wordt gedaan, in een zodanige vervuilde atmosfeer dat zij vaak voortijdig aan longziekten bezwijken, tegen een schamele f 3,- à f 5,- per week (een slijper verdiende f 13,- tot f 15,-, een snijder f 16,- tot f 40,-). Deze omstandigheden geven Coronel overigens in het geheel geen aanleiding stelling te nemen tegen het werken van vrouwen, integendeel, de verbetering van de arbeidsomstandigheden waarvoor hij pleit zouden de vrouwen niet minder dan de mannen in het diamantbedrijf ten goede moeten komen.⁵⁵ Overigens werken er op dat moment al meer mannen dan vrouwen aan de handmolens, en hoopt Coronel in het belang van beiden op een snelle mechanisering van al het draaiwerk.

Maar op het moment dat vrouwen dan toch werkelijk op het punt lijken te staan de diamantindustrie te verlaten, op het moment ook dat de diamantmarkt op een dieptepunt verkeert, in 1865, introduceert een van de grotere diamantslijperijen, de firma Coster, een opmerkelijke vernieuwing: een opleiding voor meisjes in het snijden en slijpen van roosjes in een speciaal daartoe

54. S. Coronel sr, 'De diamantbewerkers te Amsterdam (eene hygiënische studie)', in: *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 8 (1864) 633-650, aldaar 633; zie ook S. Coronel sr, 'De diamantbewerkers te Amsterdam (eene sociale studie)', in: *De Economist* 14 (1865) bijblad, 73-106 en 225-258.

55. Coronels naam tegen vrouwenarbeid te zijn, maakt dit gegeven natuurlijk des te interessanter, zie Ger Harmsen over Samuel Coronel (1827-1892) in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 7 (1998) 33-38, aldaar 34.

ingerichte ‘meisjesfabriek’.⁵⁶ Deze innovatie wordt een groot succes: het aantal vrouwen in de diamantindustrie neemt in de expansieve jaren 1870, maar vooral ook in de jaren van relatieve inkrimping daarna, explosief toe – van 12 in 1865 tot 1120 in 1899 – en die toename is in sommige vakken zoveel groter dan die van mannen dat vrouwen hen daar in de jaren 1890 al dreigen te verdringen en in 1899 het briljantsnijden in meerderheid en het roosjessnijden vrijwel exclusief door vrouwen wordt gedaan.⁵⁷ Onnodig te zeggen dat het initiatief van de firma Coster én het daaropvolgende succes geheel in strijd zijn met de huiselijkheidsimperatief die Ten Kate in 1866 zo welsprekend en spreekwoordelijk onder woorden bracht. En niet alleen was het met dit imperatief in strijd, het ondervond er ook geen enkele belemmering van. Als namelijk tien jaar na dato de directeur van de firma zijn initiatief voor het brede publiek motiveert, dan doet hij dat, uiteraard zonder de zo profijtelijke lage vrouwenlonen te memoreren, maar ook zonder het geringste blijk zich voor een dergelijk initiatief te moeten verdedigen, met een beroep op het grote belang van deze vernieuwing voor de arbeidsmogelijkheden van vrouwen:

In het jaar 1865 werd door dezelfde firma [Coster] eene tweede kleinere fabriek geopend, geheel afgescheiden van de eerste, waarin meisjes onderwijs ontvingen in het snijden en slijpen van kleine roosjes. Deze poging, om de weinig talrijke vakken te vermeerderen, door welke uitoefening de vrouwen in Nederland in haar onderhoud kunnen voorzien, werd met gunstigen uitslag be kroond.⁵⁸

Het initiatief van de firma Coster stond bovendien niet op zichzelf: enige jaren eerder, in 1859, hadden de gebroeders Peletier, tabaksfabrikanten te Utrecht, al een fabriek voor vrouwen opgericht die daar tot sigarenmaakster werden opgeleid en in hetzelfde jaar 1865 werd te Amsterdam, nog wel door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen die toch gehouden wordt voor de belangrijk-

56. Heertje, *De diamantbewerkers*, 59; zie ook ‘Beknopt overzicht van de ambachts- en fabrieks-nijverheid in Nederland over 1870’, in: *Tijdschrift uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid* 34 (1871) 429-486, aldaar 486.

57. Zie [Henri Polak], ‘Steinschleiferinnen’, in: *Illustriertes Konversations-Lexikon der Frau* (Berlijn 1900) 11, 500-504: tegenover 600 briljantsnijdsters stonden in 1899 – het jaar waarin Polak het lemma schreef – 500 briljantsnijders, tegenover 500 roosjessnijdsters ‘4 à 5’ roosjessnijders, terwijl er naast 500 diamantklovers twintig diamantkloofsters zouden zijn; vergelijk Th. van Tijn, ‘Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel en -nijverheid, 1845-1897’, in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 87 (1974) 16-70 en 160-201 die, met enigszins afwijkende cijfers, deze trend wel bevestigt.

58. Alex. Daniels, ‘De diamant en de diamantbewerking’, in: *Eigen haar* 1875, 408-410 en 417-420, aldaar 419.

ste motor in de verspreiding van het huiselijkheidsideaal, de eerste Industrijschool voor Meisjes opgericht.⁵⁹

Het minste wat er over deze serie arbeidsverruimende initiatieven te zeggen valt, is dat medio negentiende eeuw de huiselijkheidsideologie nog altijd verre van hegemoniaal is. In de diamant zou zij dat in de negentiende eeuw ook zeker niet worden, al worden huiselijkheid en moederschap in de jaren 1890, als vrouwen met hun lagere lonen een bedreiging voor mannen gaan vormen, wel als argument tegen vrouwenarbeid in stelling gebracht. Dan horen we dat vrouwen fysiek niet geschikt zijn voor de diamantindustrie en dat vrouwen die zich aan deze waarheid niets gelegen laten liggen niet alleen het nageslacht benadelen maar er ook voor zorgen dat ‘der Haushalt in Unordnung gerät und die Erziehung der Kinder vernachlässigt wird’.⁶⁰ En niet toevallig is het ook in die tijd, in 1894, het jaar waarin de politieke aanspraken van vrouwen worden omgezet in de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, dat een ‘Courant voor vrouwen’ wordt gelanceerd, die onder de programmatische titel *Het vredig thuis* en het al even programmatische motto ‘Hem de wereld, haar het huis’ de strijd met die politieke aanspraken aanbindt.⁶¹ Huiselijkheid – als ideaal, praktijk, roeping of opdracht – lijkt, kortom, in de geschiedenis van de in- en uitstroom van vrouwen op de arbeidsmarkt – een geschiedenis van verandering en continuïteit – geen factor van betekenis. En er zal nog een halve eeuw van politieke strijd volgen – vóór en tegen uitbreiding van de werkgelegenheid voor vrouwen, vóór en tegen een aparte arbeidsbescherming voor vrouwen, vóór en tegen het verbod op arbeid van gehuwde vrouwen – vooraleer Ten Kate’s woorden tegeltjeswijsheid worden.⁶² Het zou dan ook aanbeveling verdienen ‘huiselijkheid’ als verklaring voor wat ook maar vóór de jaren 1950 in de ban te doen en er niet eerder naar te grijpen dan wanneer duidelijk is hoe, wanneer en voor wie ‘huiselijkheid’ het effect heeft dat er al zolang aan toegeschreven is.

59. Voor het – zeer profijtelijke – initiatief van de gebroeders Peletier zie K.E. Sluiterman, ‘Ondernemersgedrag in twee Nederlandse sigarenfabrieken, 1856-1865’, in: *Economisch-historisch jaarboek* 44 (1981) 93-102, aldaar 98. Voor de oprichting van de eerste Industrijschool voor Meisjes door het Nut zie P.N. Helsloot, ‘De Nutsbeweging’, in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (eds.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Edam 1984) 1-186, aldaar 51. Voor de aan het Nut toegeschreven missionaire rol inzake de verspreiding van het huiselijkheidsideaal zie Pouw, ‘De “waare verlichting” der vrouw’.

60. Denekamp, *Amsterdamer Diamantindustrie*, 102-106.

61. De krant is helaas te onvolledig bewaard gebleven om te begrijpen uit welke hoek deze wind waaide, maar aanleiding tot polemiek was ze wel, zie *Evolutie* 2 (1894/1895) 166, 262, 297-299, 305-308.

62. Voor die halve eeuw van strijd, zie Corrie van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid, 1898-1940* (Hilversum 1994).

Over de auteur

Myriam Everard is onafhankelijk onderzoeker. Haar onderzoeksterrein beslaat de geschiedenis van sekse, seksualiteit en burgerschap (1780-1940). Recent publiceerde zij, in het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 12 (2005), over de weduwe Dóll en andere uitgeefsters in de patriottentijd en de Bataafse Republiek, en redigeerde zij, met Peter Altena, *Onbreekbare Burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken* (Nijmegen 2004).

E-mail: m.everard@wxs.nl